

6. květen

Stalín převzal od Molotova funkci předsedy rady lidových komisařů. Molotov zůstal komisařem zahraničních věcí.

27. květen

Sovětský generální štáb vydal rozkaz, aby v západních vojenských okruzích byla urychleně budována předsunutá velitelská stanoviště.

6. červen

Německé Vrchní velitelství branné moci (OKW) vydalo instrukci, *Kommissaren-Erlass*, která přikazovala střílet bez soudu funkcionáře a vojáky NKVD, politické komisaře, stranické aktivisty, Židy aj.

12.–15. červen

Vojenské okruhy na západě SSSR dostaly rozkazy, aby přisunuly své divize blíže k hranicím.

13. červen

Sovětská tisková kancelář TASS dementovala zprávy o válečných přípravách Německa k útoku na SSSR.

21. červen, večer

Západním vojenským okruhům bylo nařízeno, aby přešly na plnou bojovou pohotovost.

XIV. Velká vlastenecká válka (1941–1945)

Krátké spojení obou totalitních mocností skončilo 22. června 1941 německým útokem na Sovětský svaz. Německo nasadilo do útoku většinu své pozemní armády a letectva. Proti němu a jeho spojencům stála sice obrovská, ale na moderní válku nepřipravená Rudá armáda. Její početní stavy k 22. červnu 1941 činily 5,3–5,7 milionů vojáků. Německá armáda postupovala do nitra Sovětského svazu třemi směry: do Pobaltí a k Leningradu, skupina armád Střed útočila po linii Minsk–Smolensk ve směru na Moskvu, skupina armád Jih směřovala na Ukrajinu.

V první etapě přinesl útok obrovské úspěchy v podobě dobytého území a statisíců zajatých sovětských vojáků a zničené techniky. Postup wehrmachtu se zastavil až u Moskvy. Zde ale sovětská armáda 5. prosince sama přešla do protiútoků a odrazila německé síly na 200–300 km zpět od Moskvy. Její pokusy o další útoky nebyly úspěšné, nicméně německé ztráty hrozně rostly: jen mezi 27. listopadem 1941 až 31. březnem 1942 ztratil wehrmacht na 900 tisíc mužů (padlých, zraněných a nemocných).

Zastavení postupu na Moskvu znamenalo obrát ve válce. Německo, které počítalo s krátkým bleskovým tažením, muselo bojovat přes zimu, na kterou nebylo připraveno. Zvláště ale nebylo připraveno vést dlouhodobou válku proti koalici SSSR, Velké Británie a Spojených států, která se definitivně zformovala proti státům Osy po vstupu USA do války v prosinci 1941.

Německý útok na Sovětský svaz nebyl preventivní válkou, nýbrž vyvrcholením agresivní politiky Berlína. Válka na východě byla Německem považovaná za ideologickou a rasovou. SSSR měl být zničen, na jeho místě zřízeno několik vazalských států, tři čtvrtiny „rasově méněcenného“ slovanského obyvatelstva vysídleno na Sibiř a uvolněný „životní“ prostor osídlen germánskou rasou. Na okupovaných územích uplatňovalo Německo nejbrutálnější násilí. Speciální komanda za frontou likvidovala židovské obyvatelstvo. Z asi 5,7 milionů sovětských zajatců válku nepřežilo 3,3 milionu vojáků.

Pád Sevastopolu počátkem července 1942 byl úvodem k německé letní ofenzivě, jež směřovala ke Kavkazu a jeho ropným polím a k významné hospodářské tepně – řece Volze. Zde, u Stalingradu, začala počátkem září 1942 klíčová bitva. Němci sice dobyli velkou část města, avšak sovětská ofenziva z 19. listopadu 1942 vedla k obklíčení celé německé 6. armády (284 tisíc mužů) a její likvidaci počátkem února následujícího roku. Vítězství u Stalingradu mimořádně posílilo morálku sovětské armády, která se naučila modernímu válčení. Znamenalo obrát ve válce, zvláště když ve stejné době utrpěli Němci rozhodující porážku

v severní Africe a Japonsko již dříve v Tichém oceánu. Wehrmacht se neúspěšně pokusil převzít strategickou iniciativu v bitvě u Kurska v červenci 1943. Po následující dva roky se jeho vojska již jen tvrdě bránila, avšak iniciativu již převzít nedokázala.

Sovětský svaz reagoval na německý útok restrukturalizací vládních orgánů a velení. Již 23. června vznikla *Stavka* (hlavní stan) vrchního velení, která řídila vojenské operace. Ještě důležitější bylo vytvoření Státního výboru obrany (GKO) 30. června 1941 v čele se Stalinem. Tomuto pětičlennému orgánu (od února 1942 měl 8 členů) byly podřízeny všechny sovětské instituce a veškeré obyvatelstvo. Jeho usnesení měla povahu válečných zákonů. Každý člen GKO měl vymezenou oblast, za jejíž fungování odpovídal.

Stalinské vedení reagovalo na válku okamžitou radikální změnou propagandy. Třídní solidarita sovětského a německého lidu zmizela a hlavními náměty bylo nyní hluboké vlastenectví, hrdinství v boji a virulentní protiněmecká propaganda. V popředí stálo líčení činů a vyzdvihování národních hrdinů z minulosti, od Alexandra Něvského přes A. Suvorova a M. Kutuzova až po Brusilova. Důraz byl přitom kladen především na ruský národ a u neruských národů jen na takové příklady, které zdůrazňovaly společný boj pod vedením „velkého ruského bratra“. Do propagandy a psychologické války režim zapojil i ruskou pravoslavnou církev. Předválečné tažení proti ní zastavil, a Stalin dokonce povolil svolání synodu a volbu nového patriarchy.

Vzhledem k tomu, že obsazené území náleželo k nejprůmyslovějším v Sovětském svazu, a i když se v průběhu evakuace podařilo odsunout na východ nejcennější zařízení, výroba prudce klesla. Absolutní prioritu měla válečná produkce. SSSR vydával na vojenské výdaje zprvu 63 %, později 53 % svého sníženého národního důchodu. Městské obyvatelstvo bylo odkázáno na přidělový systém potravin a nezákladnějšího zboží. V závěrečných dvou letech války měly pro sovětskou armádu a vedení války značný význam spojenecké dodávky v rámci programu O půjčce a pronájmu (*Lend-Lease*), jejichž výše dosahovala asi 10 % tehdejšího národního důchodu SSSR.

Válečné operace probíhaly z větší zčásti na neruském území Sovětského svazu a téměř dvě třetiny obsazeného území tvořily neruské oblasti, především Ukrajina, Pobaltí a Bělorusko. Jejich obyvatelstvo často zprvu vítalo německou armádu jako osvoboditele a během války Němci zformovali z příslušníků neruských národností několik divizí a množství dalších bojových a pomocných jednotek.

Stalin se vždy obával kolaborace neruských národů a národností s nepřítelem, a proto po přepadení země bylo v rámci evakuace na východ násilím odsunuto také asi 800–900 tisíc občanů německé národnosti. Od konce roku 1943 probíhaly v již osvobozených oblastech deportace, které měly charakter kolektivního trestu. Na ně po válce navázaly další (z Ukrajiny, Běloruska a Pobaltí), které trvaly až do konce 40. let.

Pro britského předsedu vlády W. Churchilla znamenalo přepadení Sovětského svazu Německem přelom ve válce, a proto okamžitě nabídl Moskvě spojení. Od července 1941 se formálně vytvářela protifašistická koalice, ke

kteří se fakticky připojily tehdy ještě neutrální Spojené státy. Stalin při každé příležitosti od počátku požadoval, aby Velká Británie a USA otevřely proti Německu druhou frontu. Současně prakticky od začátku spojení žádal, aby Spojenci uznali sovětské územní zisky z let 1939–1941. Jejich vzájemné smlouvy uvedenou problematiku neřešily, avšak Spojenci je, až na anexi Pobaltí, akceptovali již na jaře 1942.

Otázka hranic se vrcholnou měrou dotýkala zvláště Polska a vztahů polské londýnské emigrační vlády s Moskvou. Přes oficiální spojení zůstávaly chladné a Moskva je přerušila na jaře 1943 po objevení masových hrobů v Katyni. Stalin se pak v polské otázce výhradně orientoval na promoskevský Svaz polských vlastenců jako druhé centrum moci v Polsku.

Poprvé se nejvyšší představitelé protifašistické koalice setkali na Teheránské konferenci v listopadu 1943. Na této a dalších konferencích Velké trojky (Jaltské a Postupimské) řešili nejen problémy spojené s dalším vedením války, ale stále více zájmu věnovali problémům poválečného uspořádání Evropy a světa. Průnik sovětské armády na Balkán dokonce přiměl Churchilla, aby Stalinovi v říjnu 1944 navrhl uzavření neformální tzv. procentní dohody o rozdělení sfér vlivu v tomto prostoru.

Když se v únoru 1945 sešla na sovětské půdě Jaltská (Krymská) konference, stála sovětská armáda jen několik stovek kilometrů od Berlína. Záhy však mezi válečnými Spojenci začalo narůstat napětí v polské otázce a některých dalších, avšak vztyčení sovětské vlajky nad Reichstagem symbolizovalo novou situaci: Sovětský svaz ovládal část střední a východní a celou jihovýchodní Evropu. Rychlá porážka japonských vojsk v Mandžusku v srpnu 1945 jen potvrdila skutečnost, že se stal světovou mocností.

8. srpen

Sovětský svaz vyhlásil válku Japonsku. Válečné operace v Mandžusku zahájila sovětská armáda následujícího dne.

Na závěr londýnské konference o otázce německých válečných zločinců bylo rozhodnuto o svolání Mezinárodního vojenského tribunálu.

9. srpen

Americké letectvo svrhlo jadernou bombu na japonské město Nagasaki.

14. srpen

Sovětský svaz a Čína podepsaly smlouvu o přátelství a spojení, jež dávala SSSR právo obnovit základny na čínském území (Port Arthur a Dalnyj) a potvrzovala statut Mongolska. Východočínská železnice se podle smlouvy opět vracela pod společnou sovětsko-čínskou správu.

15. srpen

Japonsko přijalo podmínky kapitulace za předpokladu, že Hirohito zůstane i nadále císařem.

16. srpen

Sovětský svaz a druhá polská prozatímní vláda uzavřely smlouvu o nových vzájemných hranicích.

19. srpen

Rada lidových komisařů a ÚV VKS(b) rozhodly o čtvrtém pětiletém plánu (1946–1950). Předpokládal obnovu národního hospodářství s důrazem na těžký průmysl.

21. srpen

Kapitulace japonské kvantungské armády. Do sovětských rukou padlo přes 600 tisíc válečných zajatců.

23. srpen

Spojené státy zastavily program *Lend-Lease*.

2. září

Zástupci Japonska podepsali na palubě americké bitevní lodi *Missouri* bezpodmínečnou kapitulaci. Druhá světová válka skončila.

4. září

Státní výbor obrany byl rozpuštěn. Jeho pravomoci přešly na radu lidových komisařů.

XV. Pozdní stalinismus (1945–1953)

Sovětský svaz sice vyšel z druhé světové války vítězně, avšak utrpěl obrovské lidské ztráty a skončil válku ekonomicky vyčerpaný. Komplexní působení válečných podmínek výrazně oslabilo dřívější ideologické sevření a uniformitu země. Změnil se poměr sil mezi jednotlivými mocenskými složkami sovětské státní a stranické hierarchie. Válka mimořádně posílila armádu a vojensko-průmyslový komplex. Stalinskou diktaturu potenciálně oslabovaly i nové vazby na nižších stupních byrokratického aparátu. Uvolněným přijímáním vojáků za členy se proměnila také sama komunistická strana.

Stalin a úzká vrstva nejvyšších funkcionářů museli obnovit mocenské postavení komunistické strany i své vlastní a radikálně utužit kontrolu nad zemí. Stalin uplatňoval klasické machiavellistické principy udržování rovnováhy moci, rotace kádru, slučování a rozdělování úřadů tak, aby žádný jednotlivec či orgán nezískal přílišnou moc. Podporoval ostrou vzájemnou rivalitu a stálý boj „každého proti každému“. Ve stranických a státních orgánech a v armádě proběhla kromě reorganizací vlna změn v personálním složení a čistek.

Jednou z klíčových osobností byl G. M. Malenkov, který ve spojení s Berijou tvořil silný „tandem“, ale jeho význam záhy Stalinovým zásahem poklesl. Do popředí se dostal ideolog A. Ždanov z Leningradu, avšak po jeho smrti v roce 1948 byli členové jeho tzv. leningradské skupiny popraveni.

Ždanov stál v čele poválečné kampaně „očisty“ kultury od nežádoucích jevů, pro kterou se vžil termín ždanovština. Kulturu plně ovládl bezkonfliktní černobílý tzv. socialistický realismus a Stalinův kult. Obdobné kampaně se vedly proti ekonomům, „diskutovalo“ se o filozofii a zvláště proti biologickým vědám, kde T. D. Lysenko zdůrazňoval třídnost biologie. Když se však pokoušel rozšířit svoji kampaň proti Einsteinově „idealistické“ teorii relativity a sovětským jaderným fyzikům, byl zastaven, neboť začínal ohrožovat sovětský jaderný program. Kulturní a vědecký život byl prakticky ochromen, celé obory (sociologie, genetika, kybernetika) byly zakázány jako „buržoazní pavědy“. Ostatní sloužily jen jako nástroje politiky a ideologie. Jejich úkolem bylo zdůvodňovat politiku komunistické strany a Stalina. Koncem 40. let proběhla další kampaň, boj proti kosmopolitismu.

Z ekonomického hlediska dominovala období pozdního stalinismu obnova ekonomiky a zničených území a do jisté míry i konsolidace životních podmínek obyvatelstva. Rozhodující důraz byl kladen na obnovu a výstavbu energetiky a těžkého průmyslu. Základním cílem poválečné pětiletky bylo překonat do roku 1950 úroveň výroby z roku 1940. V letech 1945–1950 proto 87,9 % investic

směřovalo do těžkého průmyslu a jen 12,1 % do průmyslu lehkého. V roce 1950, kdy oficiálně skončila obnova země, převýšily investice o 70 % předválečnou úroveň.

Situaci na venkově zhoršoval mimořádný nedostatek pracovních sil, mechanizace i tažné síly. V roce 1946 byla proto plocha orné půdy o čtvrtinu menší než před válkou a sucho způsobilo propad produkce obilí jen na necelých 40 milionů tun. Důsledkem byl hladomor v letech 1946–1947, kdy zemřelo asi milion lidí. V dalších letech se zemědělství jen postupně obnovovalo.

Životní podmínky obyvatelstva byly velmi tvrdé, nedostávalo se prakticky ničeho. Potraviny a všechny nejzákladnější potřeby zůstávaly nadále na přiděl, ale jejich ceny stát zvýšil. 14. prosince 1947 provedlo sovětské vedení měnovou reformu a současně zrušilo přidělový systém. Vyřadilo tak z oběhu válečné inflační úspory. Platově byli preferováni zaměstnanci v těžkém průmyslu a reálná výše platů dosáhla teprve v roce 1952 úrovně roku 1928. Téměř polovinu pracovní síly tvořily ženy, protože velké ztráty mužské složky populace způsobily velké demografické disproporce, jež vyhasínaly až po několika desetiletích.

Významný zdroj otrocké pracovní síly poskytovaly pracovní tábory a kolonie Gulagu, které hrály i důležitou roli v některých odvětvích ekonomiky. Systém byl stále doplňován vězni, včetně politických. Jestliže v roce 1945 bylo v pracovních táborech a koloniích asi 1,46 milionu vězňů, pak na počátku ledna 1953 jich bylo již 2,47 milionu. K obětem stalinských represí patřilo 2,7 milionu vysídlenců.

Mezinárodní vztahy po druhé světové válce přešly poměrně rychle od válečné spolupráce Spojenců k jejich ostrému soupeření, ke studené válce. Zahraniční politika Moskvy se po válce soustřeďovala na obranu tzv. plodů vítězství, a to již nikoliv území, která Stalin obsadil před válkou, nýbrž pozic, které získal v zemích střední a východní Evropy. Stalinovým cílem bylo v první fázi připoutat tyto země k Sovětskému svazu. V souvislosti s narůstající studenou válkou pak Moskva usoudila, že bude „bezpečnější“ jejich úplná kontrola. Vytváření pásu sovětských satelitů bylo dokončeno v letech 1946–1947 a po roce 1948 přešla sovětská politika k jejich plné sovětizaci.

Jedním z nástrojů, kterých využívala k utužení kontroly nad východní Evropou, bylo Informační byro komunistických stran (Informbyro či Kominforma), založené v září 1947. Na jeho ustavujícím zasedání nastínil Ždanov základní sovětský pohled na svět – jako na svět rozdělený na dva nesmiřitelně protikladné tábory: socialistický a kapitalistický. Využitelnost Informbyra při unifikaci sovětského bloku a v boji proti odchýlkám se prokázala za sovětsko-jugoslávské roztržky v roce 1948. V hospodářské oblasti sloužila stejným cílům Rada vzájemné hospodářské pomoci (RVHP) založená v lednu 1949.

První střety mezi válečnými Spojenci se týkaly především polské otázky, která byla jedním ze stálých problémů i za války. Postupně ji však vystřídal problém Německa. Neshody v německé otázce, které se zprvu týkaly čerpání reparací a kontroly Německa, časově souvisely se sovětskou politikou vůči Íránu (Persii). Právě íránská krize výrazně ovlivnila americkou poválečnou politiku

proti spolupráci se Sovětským svazem. Ke změnám přispěly i sovětské požadavky vůči Turecku a zvláště Stalinovy veřejné spekulace z února 1946, které byly na Západě interpretovány jako úvahy o dalším válečném střetnutí. Politiku Moskvy se pokoušel analyzovat v tzv. dlouhém telegramu americký diplomat G. Kennan, který své teze záhy rozvinul v teorii zadržování komunismu (*containment*). Posun ke konfrontaci naznačoval i proslulý fultonský projev W. Churchilla, ale také projev státního tajemníka USA J. Byrnes ve Stuttgartu v září téhož roku, kde zdůraznil, že USA obnoví Německo ať již ve spolupráci s Moskvou, či bez ní. Byrnes zde také připustil možnost revize dohod o poválečných hranicích Německa, které však Moskva považovala za jeden z nejdůležitějších výsledků války.

Definitivní vyjasnění přinesl až rok 1947. Spojené státy zformulovaly Trumanovu doktrínu a vzápětí reagovaly předložením Marshallova plánu. Moskva sice byla k plánu formálně přízvána, avšak podle očekávání ho odmítla a zabránila i Polsku a ČSR, aby ho přijaly.

Součástí sovětských pokusů zvrátit vývoj v Německu, který směřoval k vytvoření separátního západoněmeckého státu, byla berlínská krize z let 1948–1949. Blokádu Západního Berlína však USA a Velká Británie překonaly leteckým mostem a celkový výsledek byl pro SSSR velmi kontraproduktivní: formování západoněmeckého státu (SRN) jen urychlil a přispěl k překonání odporu amerického Kongresu vůči bezpečnostním závazkům v Evropě a k založení NATO v březnu 1949.

Stejně kontraproduktivní důsledky měla pro Moskvu válka v Koreji. Moskva a nová Čínská lidová republika (ČLR) daly „souhlas“ severokorejskému vůdci Kim Ir-senovi k intervenci na jih země a jejímu násilnému sjednocení. Spojené státy ale válku proti očekávání Moskvy nepovažovaly za lokální konflikt, nýbrž za první krok k sovětské expanzi, a proto zde vojensky zasáhly. Válka současně přiměla NATO, aby posílilo svou vojenskou sílu na starém kontinentě, což bylo možné jen zapojením SRN do jeho vojenských struktur.

Pohřeb Stalina 9. března 1953. Rakev nesou (zleva) L. Berija, maršál Vorošilov, N. Chruščov, A. Mikojan, M. Suslov.

XVI. Destalinizace. Chruščov a Sovětský svaz (1953–1964)

Okamžitě po Stalinově smrti přistoupila staronová sovětská vládnoucí garnitura ke změnám. Stalinova diktatura byla nahrazena tzv. kolektivním vedením. Velkou změnu znamenala dohoda z poloviny března, že žádný z nejvyšších funkcionářů nebude kumulovat několik nejvyšších funkcí. Malenkov se proto vzdal funkce tajemníka ÚV a ponechal si funkci předsedy vlády a člena prezidia ÚV KSSS. Tím sice otevřel cestu pro Chruščova, avšak žádný z uchazečů o trůn neměl zatím dostatek sil, aby na sebe strhl rozhodující moc.

Noví vládcové museli zahájit změny především proto, že stalinské brutální vládnutí přestalo být účinné a změnilo se jen v samoučelný nástroj. V rámci tzv. nového kursu vyhlásili návrat k tzv. leninským principům a obnovu „socialistické zákonnosti“, uskutečnili amnestii, i když jen omezenou. Současně hodlali změnit sociální politiku. V zahraniční politice Malenkov, uvědomující si důsledky možné jaderné války, hovořil o nutnosti návratu k politice mírového soužití s kapitalistickými státy.

Za fasádou velkých změn, ale dále probíhaly tvrdé mocenské boje. V první fázi se do centra konfliktu dostal L. Berija, který ovládal všemocné a prakticky nezávislé ministerstvo vnitra. Pro sovětskou elitu bylo nezbytné, aby dostala toto ministerstvo pod svou kontrolu. Berijovo postavení podkopaly nepokoje ve východním Berlíně v červnu 1953. Koncem měsíce byl náhle zatčen a jako „kariérista, dobrodruh a britský špion“ a v prosinci 1953 postaven před soud a popraven. Jeho pád umožnil číстку v bezpečnostních orgánech, které byly oslabeny rozdělením a vytvořením Výboru státní bezpečnosti (KGB).

Po odstranění Beriji vystoupilo do popředí soupeření Malenkova a Chruščova, který se v září 1953 stal prvním tajemníkem ÚV KSSS a opíral se o stranickou byrokracii, zatímco Malenkov o státní. Jejich spory se koncentrovaly na formulování další hospodářské politiky. Malenkov prosazoval intenzifikaci zemědělské výroby, jisté omezení rozvoje těžkého průmyslu ve prospěch lehkého a zvýšení velmi nízké životní úrovně lidí. Chruščov ale prosadil extenzivní rozvoj zemědělství v podobě plánu na rozorání dosud nevyužívaných ploch země (celin), které mělo zvýšit produkci obilí. Malenkov byl v únoru 1955 donucen rezignovat. Jeho odchod znamenal nejen osobní Chruščovovo vítězství, ale také vítězství stranického aparátu nad státní byrokracií. Vedl k upevnění „vedoucí role“ komunistické strany nad státem, se všemi důsledky pro další vývoj.

Významné místo v Chruščovově politice měl XX. sjezd v únoru 1956. Ten oficiálně potvrdil „mírové soužití“ jako zahraničněpolitickou linii. Soupeření se mělo odehrávat v ideologii a na ekonomickém poli, nikoliv válečným střetem.

Šokující byl ale Chruščovův referát O kultu osobnosti a jeho důsledcích. V něm nastínil sice omezený a neúplný, nicméně poměrně pravdivý obraz Stalinovy vlády a důsledků „kultu jeho osobnosti“, aniž by chtěl a mohl postihnout podstatu sovětského systému. Následná destalinizace, zahrnující mj. rehabilitace obětí, měla sice pozitivní vliv na společenský život, ale současně i nezamýšlené důsledky, které se projeví především v zemích sovětského bloku. Kritika a odstraňování následků minulosti překračovaly určené hranice a ohrožovaly stabilitu režimů. Události v Maďarsku a Polsku v roce 1956 vedly k zastavení destalinizace SSSR.

V samotném nejvyšším vedení KSSS přetrvávaly konflikty mezi stalinisty a Chruščovovou skupinou. Stalinistická opozice (Malenkov, Molotov, Kaganovič, Vorošilov) se definitivně rozhodla odstranit Chruščova v létě 1957. Jeho sesazení mělo proběhnout kabinetním způsobem na prezidiu ÚV KSSS. Chruščov však prosadil svolání celého ústředního výboru. S podporou armády a členů ÚV se zasedání obrátilo proti stalinistům, vyloučilo je z prezidia i z ÚV KSSS.

Tehdy stál Chruščov na vrcholu moci a poměrně rychlý vývoj národního hospodářství, demonstrováný mj. vypuštěním *Sputniku 1* v říjnu 1957 do vesmíru, ho přesvědčil, že SSSR může soupeřit s vyspělými státy. Chruščovovy vysoce ambiciózní představy se promítly i do vize, že Sovětský svaz do roku 1970 přežene ve výrobě v přepočtu na jednoho člověka Spojené státy. Později dokonce připojil utopickou představu, že do roku 1980 bude v zemi vybudován komunismus. Tyto teze prosadil i do nového programu KSSS v roce 1961. Jeho záměrem bylo prosadit řadu reforem, avšak neměl jasnou představu ani o jejich posloupnosti a návaznosti, ani o jejich obsahu. V celé politice se stále častěji projevoval nesystematický přístup k problémům.

Ve stejné době však již začínala Chruščovova vnitropolitická pozice slábnout. Zvláště armáda „trpěla“ několikerými redukcemi početních stavů a přestávala ho podporovat. Od začátku 60. let se současně začalo zhoršovat zahraničněpolitické postavení země. Krize ve vztazích se Západem byly sice relativně krátké, avšak časté. Ze strategického hlediska byla zvláště nepříjemná roztržka s Čínou, která se rychle rozvinula v ostrý a dlouhodobý konflikt.

Zhoršení mezinárodního postavení SSSR na začátku 60. let doprovázelo zhoršení ekonomické situace. Reformy se ukázaly jako nefunkční a situaci jen zhoršily, tempo průmyslové výroby klesalo. Vzhledem k zaostávání za Spojenými státy ve strategických jaderných zbraních musela Moskva zvyšovat vojenský rozpočet na úkor investic do spotřebního průmyslu. Celiny se již vyčerpaly a produkce obilí se začala rychle snižovat. V roce 1963 musela Moskva poprvé dovézt obilí z ciziny. Chruščov se pokoušel zlepšit řízení ekonomiky stranickými orgány rozsáhlou reorganizací KSSS, která proti němu ale postavila rozhodující část byrokracie. Na zasedání ÚV KSSS v polovině října 1964 byl sesazen ze všech svých funkcí. Novým prvním tajemníkem se stal Leonid I. Brežněv, předsedou vlády Alexej N. Kosygin.

Ekonomika Sovětského svazu, resp. průmyslová výroba udržovala v 50. letech vysoká tempa ročních přírůstků (až 10 %), však počátkem 60. let se vzhle-

dem k vyčerpávajícím se možnostem kvantitativního růstu, přesunu těžby surovin do Povolží a na Sibiř, výrazně zpomalila. Důraz byl stále kladen na těžký průmysl, i když se rychleji než dříve rozvíjel i průmysl spotřební. Hlavní problém však spočíval v povaze ústředního plánování, které svazovalo ekonomiku a celou zemi a téměř vyloučilo tržní síly a vztahy.

K Chruščovovým zásluhám je nutné přičíst na sovětské poměry relativně velké zvýšení životní úrovně obyvatelstva a sociálních výdajů na osobu, stejně jako podstatný růst úrovně vzdělání a možností ho dosáhnout. V kulturní oblasti byla jeho vláda netypicky tolerantní. Některé práce B. Pasternaka a A. Solženicyna, které zašly příliš daleko, byly však proskribovány.

V roce 1953 muselo sovětské vedení především vymanit Sovětský svaz ze silné zahraničněpolitické izolace, do níž se dostal v posledních letech Stalinovy vlády. Moskva ještě v roce 1953 podnikla řadu pozitivních kroků. Nová linie „mírového soužití“ měla dlouhodobější charakter. Původně Malenkovovy pohledy převzal Chruščov a uplatnil je roce 1955, kdy vyřešil řadu tíživých zahraničněpolitických problémů a současně zahájil nové směry sovětské politiky. Moskvě se tehdy sice nepodařilo zabránit začlenění SRN do NATO, využila však situace k vytvoření vlastního multilaterálního vojensko-politického bloku – Varšavské smlouvy. Tato organizace se v následujících desetiletích stala jedním z hlavních nástrojů sovětské kontroly nad jejími satelity.

Ve vztazích vůči státům bloku Sovětský svaz oficiálně potvrzoval tezi o možnosti „výstavby socialismu různými cestami“, která se objevila v roce 1955 za návštěvy Chruščova v Bělehradě. Destalinizace v Sovětském svazu a naléhání sovětských předáků na provedení umírněných reforem, jež měly odstranit nejhorší výstřelky stalinismu, však uvolnily politickou aktivitu veřejnosti. Vojenské potlačení revoluce v Maďarsku a osobní Chruščovův zásah v Polsku ukázaly, že Moskva nehodlá akceptovat změnu politického režimu v některé zemi bloku a její odchod z Varšavské smlouvy.

Jinou povahu měly vztahy s Čínou. Ta po vzniku v roce 1949 potřebovala rozsáhlou sovětskou pomoc a podporu, avšak již koncem 50. let narůstala mezi oběma komunistickými stranami řada třecích ploch. Jednou z nich bylo Chruščovovo odsouzení Stalina a jeho ochota vyjednávat se Západem. K dalším náležely rozdílné strategické zájmy obou zemí, rozdílné chápání marxistické ortodoxie i snaha čínských komunistů vytvořit vlastní centrum komunistického hnutí a řada dalších. V létě 1960 Moskva zastavila většinu pomoci Pekingu a stáhla své poradce ze země. K definitivní roztržce došlo během následujících měsíců a vztahy obou zemí se v 60. letech jen zhoršovaly.

V celém poválečném období byla nepochybně nejnebezpečnější kubánská raketová neboli karibská krize v roce 1962. Skončila sice výrazným americkým vítězstvím, ale obě velmoci si plně uvědomily nebezpečí jaderné války a začaly podnikat kroky k jejímu odvrácení. Krize současně oslabil Chruščovovy vnitropolitické pozice a stala se jednou z příčin jeho pádu na podzim 1964.